

דרכים בהבנת ספר יונה כיצירה אמנותית

מאת משה פלאי *

צמת לכאורה של היהודים אשר הוציאו את עובדי האילים מכלל רחמי האל. אף כי דוידיון נדרש למונח "מיבדי", אין לראות בשימוש זה הגדרה ספרותית אלא ניגודו של מעשה שהיה.

ההתחבטות בדבר מהותו של הספר והגדרתו מצויה אצל סופרים נוספים במאה הי"ט. וילהלם דה וטא¹ למשל, טען שהסיפור אינו היסטורי אמיתי, אך מאידך אף אינו בדיוני בלבד. הוא סבור, שהספר נכתב לשם מטרה מוסרית. פרידריך בליק² ביטא דעה דומה. לסברתו, מטרת הספר בשום פנים אינה היסטורית, אלא דיאקטית טהורה. אף הוא פירש את כוונת מחבר הספר כמתנגדת להשקפה צרת-האופק של המוני היהודים ויחס האפליה הדתית שלהם כלפי הגויים.

החיבור המרכזי שהופיע בשנות ה-70 של המאה שעברה ושיצא חוצץ כנגד פרשנות זו היה ספרו של מ. קאליש, "עיונים בתנ"ך". המחבר קורא תגר על בני האסכולה הספרותית-אמנותית המבטלת יסוד היסטורי מכול וכול, אך טופו שהוא נגרר אחר דעת מתנגדיו ואינו נאמן לעמדה המקורית שלו. בסכמו ש"האמת מצויה כנראה בין שתי ההשקפות הקיצוניות". עם זאת הוא אינו מתעלם מ"מעלותיו הספרותיות" של הסיפור, וסיומו של הספר מביאו לידי מסקנה, שמטרת הספר אינה היסטורית כי אם דיאקטית.

בשנות ה-80 ביטא א. ב. פוסי³ את העמדה השמרנית הרואה בסיפור "היסטוריה אלוהית" שיש בה כדי להורות לקח כיוון שהעובדות עצמן ללמד באו. לדעת פוסי, יונה עצמו כתב את ספרו. אך גם פוסי עוסק בסגנונו של המחבר ורואה בו "עברית פשוטה וטהורה, ההולמת את פשטותו של הסיפור ואת אופיו של הנביא". הנה כי כן, גם חוקר מבני האסכולה ההיסטורית מגלה בספר סגולות ספרותיות. פוסי נותן דעתו לפרטים מישניים שלכ-אורה נראים כחסרי חשיבות, כגון מתן שכר ההפלגה (וייתן שכרה⁴). שבו הוא רואה "אחד מאותם דברים המציניים סיפור אמיתי". פוסי קובע, כי הסצנות בפרק א' מלאות חיים "כאילו ראינון כמו עינינו".

גם ת. ת. פיראון⁵ דחה את ההנחה שספר יונה יסודי-בדמיון היוצר; משמע, איפוא, שיש להתייחס אליו כאל היסטוריה ממשית, אך עם זאת הריהו מבחין במיבנה הספרותי של ספר יונה. התשובה ליחס האמביוואלנטי ניתנה בראשית שנות ה-90 במבואו של דרייוור לספרות התנ"ך⁶: לדעתו, חומרי המעשה בספר יונה "הוצקו אל תוך צורה ספרותית" והפרטים סודרו בדרך אמנותית. דרך זו מבקשת להציע פשרה בין שתי האסכולות. ההיסטורית והספרותית.

(סוף יבוא)

הערות:

- 1) Johann Gootfried Herder, *Briefe, das Studium der Theologie Betreffend* (Stuttgart, 1829), s. 115.
- 2) יואל בריל, יונה (ברלין, 1788), עמ' 14.
- 3) יהודה ליב בן-זאב, מבוא אל מקראי קדש (וינה 1810), דף ג' ע"א.
- 4) Samuel Davidson, *An Introduction to the Old Testament*, III (Edinburgh, 1863), pp. 280, 277.
- 5) Wilhelm Martin Leberech de Wette, *A Critical and Historical Introduction of the Old Testament*, II (New York, 1864), p. 452.
- 6) Friedrich Bleek, *An Introduction to the Old Testament*, II (London, 1875), pp. 184-185.
- 7) M. M. Kalisch, "The Book of Jonah," *Bible Studies*, II (London, 1878), pp. 189, 286, 288.
- 8) E. B. Pusey, *The Minor Prophets* (London, 1883), pp. 248, 249, 251.
- 9) T. T. Perowne, *Obadiah and Jonah, The Cambridge Bible for Schools and Colleges* (Cambridge, 1887), p. 1887.
- 10) S. R. Driver, *An Introduction to the Literature of the Old Testament* (Edinburgh, 1894), p. 303.

העיון בספרות העניפה שנכתבה על ספר יונה בתקופה המודרנית. דהיינו מאז עידן ההשכלה, מעיד על שני זרמים מרכזיים בגישה אל פרשנות הספר ותפיסתו. הראשון, הוא "המסורתי", מאמץ את ההנחה שהסיפור בספר יונה עוסק בהיסטוריה עובדתית. החוקרים מבני האסכולה ההיסטורית מבקשים לבדוק את המידע הכלול בספר מזווית-ראייה היסטורית, גיאוגרפית ומדעית. הם עוסקים בדרך-כלל בבדיקת זהותם של יונה ומלך נינוה, זהות המקומות השונים (כניווה ותרשיש), התופעות השונות (דג הבולע אדם, הקיקיון, רוח הקדים) והרקע ההיסטורי המנחה את כותב הספר.

החוקרים, האמונים על האסכולה הספרותית, מבכרים להדגיש את התיבטים האמנותיים של הספר. גישה זו מצאה בספר יונה יסודות של המשל, אליגוריה, מיתולוגיה פיוטית, חלום, חזון, אגדה וכדומה. בעיות תיאולוגיות הקשורות ברעיונות הספר מעסיקות בדרך-כלל את החוקרים הללו, וכן הסמלים המצויים בסיפור. זה זיקה אל ספרי התנ"ך האחרים. כמה מן החוקרים נוטים לטפל בדיונים שעניינם פילולוגי מעיקרו, או בשאלה מדוע נכלל ספר יונה בתנ"ך. מובן שקיימות זיקות גומלין בין שתי הגישות. יש שהטענות ההיסטוריים מסייעים לדוגלים במישנה הספרותית-אמנותית בעוד שבמידע פילולוגי מצאו חוקרי האסכולה ההיסטורית טענה המסייעת להם. הצד השווה שביניהן, ששתי האסכולות נותנות דעתן למסר התיאולוגי והמוסרי שבסיפור.

זו גם זו נמצאות לעתים שלובות האחת ברעותה בכתיב החוק-רים הסבורים, שאכן ספר יונה יש בו יסוד היסטורי עובדתי. אליבא דידם, מעשה הכתיבה זמנו מאוחר יותר מעצם המאורע, וכוונתה חורגת ממטרותיה של כתיבה היסטורית גרידא. עניין לי, במאמר זה, באסכולה האמנותית הבאה לפרש את ספר יונה כמעשה יצירה ספרותית.

אסכולה זו אינה בהכרח מודרנית, וכבר ניתן למצוא את יסודותיה בקרב החוקרים והפרשנים הגרמניים בני המאה הי"ח. כמה מהם — כומלר, הרדר ומיכאליס — ראו בספר יונה מלאכת מיבדה ספרותי, כלומר, סיפור דמיוני לכל דבר. אכן, מרשימה במיוחד ההבחנה המוקדמת בדבר ערכו האמנותי של הספר.

הרדר כבר העמידנו על סגולותיו של ספר יונה: "בספר יש אחדות, דיוק ועגלגלות שאפשר למוצאן רק בשריה מזרחית". הרדר שייבא את סיומו הנאה של הספר כמעשה הקיקיון כמלאיחן ומתנחן¹. אוואלד ציין את מלאכת הסיפור האמנותית בספר יונה כולו והתייחס אף הוא אל סיומו כאל יצירת-מופת של כתיבה פלאסטית שכמותה יש מעטות.

גם בין הפרשנים העבריים בני אותה מאה, בעיקר אלה שנימנו על אסכולת "הביאור" של מנדלסון ושל המשכילים בגרמניה, מוצא-אים אנו גישה בלתי-היסטורית כלשהי כלפי ספר יונה. יואל בריל, מחשובי המשכילים בקבוצת "המאסף", התייחס אל הסיפור כ"משל" בהקדמתו לתרגום הספר לגרמנית². מעשיו של יונה — שליחותו ובריחתו — נתפסים אומנם כאירועים ממשיים, אך תכליתם דיאקט-טית-מוסרנית כמעשהים היוצאים דופן של נביאים אחרים, כגון השוע. בריל גם מגלה עניין בסגנונו המיוחד של הספר.

פרשן אחר מתקופת ההשכלה, יהודה ליב בן-זאב, בספרו "מבוא אל מקראי קדש", הבחין בספר יונה "סיפור מעשה"³. אין לראות בדבריו חריגה מן המסורת הפרשנית היהודית, מכיוון שגם אנרבנאל מתייחס אל ספר יונה כאל "סיפור". אולם מעניינות הגדרותיו האחרות של בן-זאב: "סיפור והגדה". חבל שפרשן המקרא הזה לא טרח להבהיר לקורא מהותה של תפיסת הספר כהגדה. שכן ראייה מיוחדת של יונה כאגדה מופיעה רק בשלחי המאה הי"ט.

כמחצית המאה לאחר מכן הסיק סמיואל דוידיון, בספרו "מבוא לברית הישנה"⁴, שספר יונה הינו סיפור בדיוני שמטרתו דיאקטית. דבריו מבטאים את הפרשנות הנוצרית המקובלת, המייחסת למחבר ספר יונה כוונת ביקורת כנגד השקפתם המצומצ-

* עיון במיבחר מקורות על ספר יונה, ראה מאמרי "אמנות הסיפור בספר יונה" שנדפס בגליון "הדואר" ל"ט, בשנת תשל"ט.

עיוני מקרא דרכים בהבנת ספר יונה כיצירה אמנותית

מאת משה פלאי

(סוף מגילון קודם)

באותן שנים הוצעה גישה חדשה לפרשנות כוללת של ספר יונה. אבי השיטה החדשה היה קארל בודא.¹¹ הוא סבר, כי ספר יונה היה במקורו קטע ממדרש על ספר מלכים. חיבור מדרשי זה הינו פיתוח מאוחר של רעיון או נושא שהוכר באחד מספרי התנ"ך. חוקר התנ"ך הידוע ולהוציא קרוב לבודא בעמדתו לגבי ספר יונה לשיטתו, ספר יונה הינו-אגדה, סיפור שסגנונו כסגנון המדרש. נראה כי בשלהי המאה הקודמת התגבשה הנטייה לאימוץ המיטת הספרותית ביחס לספר יונה או אחד מהיבטיה. כך, למשל, פירש קארל היינריך קורניל¹² את ספר יונה-כ"משל" וכמוהו נהג גם ג'ורג' אדם סמית,¹³ שהוסיף ל"משל" גם את תפיסת הספר כ"דרמה". בין הפרשנים היהודיים באותה תקופה גם כן גברה הנטייה האהיסטורית. יוסף רוזנטל, בספרו "דרך אמונה",¹⁴ מסביר את ההשקפה היהודית המסורתית, שכוונת המחבר היתה לחנך לרעיון החזרה-בתשובה.

לעתים אנו נתקלים ברעיונות יוצאי-דופן להם נזקקים המחבר רים שמישנתם היא זו הספרותית. רעיון מקורי מעין זה הוצע על-ידי ויליאם סימפסון¹⁵ בשלהי המאה. אליבא דידה, ספר יונה אינו אלא אגדה שביסודה טקס הכנסת פרחי כהונה לתפקידם. בדומה לטקסי הכשרה הנהוגים בתרבויות אחרות, פרח הכהונה חייב לשחק תפקיד: הוא — ולא יונה; "יונה" הוא גיבור אפונימי — נקרא ללכת לנינוה, מסרב, נענש על אי-ציותו במוות סימלי — כניסה לבור. לאחר זמן קבוע הוא מוחזר לחיים — מוצא מן הבור — כשהוא מכריז: "ישועתה לה'".

בראשית המאה ה-20 קיניג¹⁶ את הספר כ"סיפור סימלי". כמעט שים אחרים בתנ"ך, המעשה ביונה מסופר כאילו אכן אירע, אך לא יכול היה לקרות, לדעתו, ואינו אלא הצגת דברים — שיש בהם מסר אלוהי — באופן חזוטי לשם התרשמותו של הקורא.

אברהם כהנא¹⁷ ציין, כעבור שנים אחדות, כי מצא אסתטיקה וסימטריה בספר יונה, אך הוא לא טרח להציג את ממצאיו. המיבנה הספרותי והסימטריה המצויה בספר מתחילים להעסיק גם חוקרים אחרים, כאילו¹⁸. הוא מביא דברים בשם החוקר בודיסן כדי להוכיח, שהמיבנה בסיפור מעיד על מגמה דיאקטית.

בעשור השני למאתנו הוציע החוקר ג'וליוס א. ביואר,¹⁹ כי ספר יונה הינו דבר שירה, או שירה בפרוזה. בהמשך הוא מסוג את הספר כרומאנסה, אף כי אינו טרח לאשר את דבריו. אגב, כבר נלדקא²⁰ הכתיר את הספר כרומאן. ביואר נמנה, כמובן, על תלמידי הפרשנות הספרותית. הוא מחשיב את ספר יונה כגדולה ביצירות של סופרי התנ"ך העברי.

לתפיסה מקורית ושונה של הספר, תרם הסופר העברי שמעון ברנפלד בספרו "מבוא לכתבי הקדש".²² לסברתו, ספר יונה היה במקורו אנקדוטה. חומר הגלם של הספר עובד בידי המחבר לחיבור כליל-יופי ועדין, דא עקא, שברנפלד — ככמה מן הסופרים האחרים — אינו חורג מתחום ההגדרה ולכלל ניתוח משמעותי של האנקדוטה שבסיפור אינו מגיע.

בשני חיבורים מעניינים נגע גויטיין²³ בשאלת ספר יונה. הוא פירש את הספר כוידוי האישי של הנביא ומעשה כפרה של אדם הנמנה על בני הנביאים והמותח ביקורת על מעשיו.

בשנות ה-40 המשיכה הנימה הספרותית בגישת החוקרים אל הספר. אנו מוצאים זאת בהקדמתו של רוברט פיפר²⁴ לספרי התנ"ך העבריים וכן במאמרו של החוקר הצרפתי פויא,²⁵ למרות התגברות נטייה זו, עדיין מוצאים אנו את חסידי הגישה ההיסטורית שומרים על עמדתם. אלדרס,²⁶ ביקש להוכיח בספרו ב-1948, כי יונה הוא סיפור היסטורי.

גם החוקרים העבריים באמצע המאה הכי, נתפסו לגישה הספרותית הרווחת. יוסף קלוזנר²⁷ העריך את מחבר ספר יונה כאמן ספרותי וכהוגה גדול. ואילו מ. סגל, ב"מבוא המקרא",²⁸ הטעים כי מטרת הסופר היתה גרימת הנאה ספרותית.

בשנות ה-60 התגברה הנימה הספרותית הטהורה בביקורת ספר יונה. הנס וולטר וולף²⁹ הגדיר את הספר כנובילה, ואילו גירהארד פון ראד³⁰ צידד בהערכה ספרותית של ספר יונה, כיוון

ש"אולי יותר מכל ספר אחר בתנ"ך הריהו דורש הערכה מיוחדת של הצורה הספרותית שבה גלום המסר". פון ראד משייך את ספר יונה לקבוצת הסיפורים העוסקים בנביאים, אלא שספר זה מתייחד בסיפורו הדיאקטי יותר מן האחרים. החוקר מקדיש השומת-ל מרובה למיבנה החזוי של הספר.

חקר ספר יונה חייב היה להמתין עד שלהי שנות ה-60 עת הופיע ספרו הגרמני של גבריאל כהן.³¹ שבו ניתן למצוא ניתוח מקיף ויסודי והערכה מעמיקה של המרכיבים הספרותיים בספר יונה כמעשה יצירה אמנותית. כן יש להזכיר דיסרטאציה שנכתבה באוניברסיטת קולומביה ב-1936 בידי פיליס טריבל,³² וחיבור מאוחר יותר של יהונתן מאגונט³³ שנדפס ב-1976.

אזכיר, כי ענף החקר הספרותי בספר יונה גידל זמורה מעניינת: קבוצת חוקרים הסוברים כי ספר יונה הוא סיפור אסטרטגי גישה זו התגבשה אומנם בשנים האחרונות, אך ראשיתה, כנראה, בהבחנתו של תומאס פיין, בספרו "עידן התבונה" (1793),³⁴ שספר יונה הוא חיבור אסטרטגי. מאז ביטאו כמה וכמה חוקרים עמדה דומה. יש מהם שהצביעו על יסודות אסטרטגיים ואירוניים בספר, ובכמה מהבחנותיהם אל-נכון צדקו. ראוי לציין את ספרו של אדווין גוד על האירוניה בתנ"ך, מאמרו של וארשו על ספר יונה כסאטירה וכן מאמרו של מייסל על ספר יונה כפארודיה. נאמן לשיטה זו, פירסם חוקר בשם ראובר מאמר בשם "יונה — הנביא כשלמלא".³⁵ בהקשר זה יצוין, כי על היבטים של הומור בספר זה נכתב רבות.

11) Karl Budde, "Vermutungen zum 'Midrash des Buches der Könige,'" *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, XII (1892) ss. 37-51.

12) J. Wellhausen, *Die Kleinen Propheten* (Berlin, 1963), s. 221.

13) Carl Heinrich Cornill, *Einleitung in das Alte Testament*, II, i (Freiburg, 1892), ss. 180-182.

14) George Adam Smith, *The Book of the Twelve Prophets*, II (London, 1898).

15) יוסף רוזנטל, "ספר יונה", דרך אמונה (ירושלם, 1893), עמ' 36-37.

16) William Simpson, *The Jonah Legend* (London 1899), pp. 4, 11, 104-105, 111.

17) Ed. König, "Jonah," *A Dictionary of the Bible*, II New York, 1902), p. 746.

18) אברהם כהנא, תורה נביאים כתובים, ג' (קייב, 1906), עמ' 113.

19) F. C. Eiselen *Commentary on the Old Testament, The Minor Prophets*, IX (New York, 1907), pp. 323-324.

20) Julius A. Bewer, "A Critical and Exegetical Commentary on Jonah," *The International Critical Commentary* (New York, 1912), p. 4; *The Literature of the Old Testament in Its Historical Development* (New York, 1922), p. 403.

21) Th. Nöldeke, *Histoire Littéraire L'Ancien Testament* (Paris, 1873), p. 105.

22) שמעון ברנפלד, מבוא לכתבי הקדש, א' (ברלין, 1923), עמ' 186-187.

23) S. D. F. Goitein, "Some Observations on Jonah," *The Journal of the Palestinian Oriental Society*, XVIII (1937), pp. 63, 66;

ש. ד. גויטיין, עיונים במקרא (ת"א, 1967), 84-85.

24) Robert H. Pfeiffer, *Introduction to the Old Testament* (New York, 1941), p. 587.

25) A. Feuillet, "Les Sources du Livre de Jonas," *Revue Biblique*, LIV (1947), p. 161.

26) G. Ch. Aalders, *The Problem of the Book of Jonah* (London, 1948), pp. 7, 27, 28.

27) יוסף קלוזנר, הנביאים (ירושלים, 1954), ע' 267.

28) מ. סגל, מבוא המקרא, ב' (ירושלים, 1964), עמ' 474.

29) Hans Walter Wolf, *Studien zum Jonabuch* (Neukirchen-Vluyn 1965), ss. 40, 56, 72.

30) Gerhard von Rad, *The Message of the Prophets* (London, 1968), pp. 225, 226.

31) Gabriël H. Cohn, *Das Buch Jona* (Assen, 1969).

32) Phyllis Lou Tribble, *Studies in the Book of Jonah*, Columbia University Dissertation (1963).

33) Jonathan Magonet, *Form and Meaning: Studies in the Literary Techniques in the Book of Jonah* (Bern/Frankfort, 1976).

34) Thomas Paine, "The Age of Reason," *The Theological Works of Thomas Paine*, II (Boston, 1875), p. 122.

35) D. F. Rauber, "Jonah—the Prophet as Shlemiel," *The Bible Today*, 49 (October, 1970), pp. 29-38.